

G. ROSINIENĖ

LIETUVIŲ KALBOS ZOOMORFIZMŲ SEMANTINĖS STRUKTŪROS SISTEMIŠKUMAS

1.0. Prieš aptariant zoomorfizmų¹ semantinės struktūros sistemiškumą ir jo tipus, reikėtų trumpai paliesti zoomorfizmų semantinės struktūros sandarą, kurios komponentai iš esmės ir lemia kalbamąjį sistemiškumą. Taigi zoomorfizmų semantinę struktūrą sudaro jų semantinis turinys ir to turinio realizavimo kalboje formos.

1.1. Savo perkeltinėmis, arba konotatyvinėmis, reikšmėmis zoomorfizmai gali nurodyti žmogų, jo amžių, lytį ir apibūdinti žmogaus fizines bei dvasines savybes; kitaip sakant, zoomorfizmų konotatyvinės reikšmės turi identifikuojamųjų ir apibūdinamųjų semų. Pavyzdžiui, zoomorfizmai *avis*, *višta* ir *avinas*, *asilas* turi bendrą apibūdinamąją semą KVAILAS ir skirtingas identifikuojamas semas MOTERIS ir VYRAS.

Dauguma lietuvių kalbos zoomorfizmų ne tik identifikuoja bei apibūdina žmogų, bet kartu išreiškia kalbėtojo požiūrį (paprastai neigiamą) į apibūdinamąjį. Todėl galima teigti, kad zoomorfizmų semantiniame turinyje esama ir afektyvinių reikšmių, kurios atitinkamai koreliuoja su konotatyvinėmis zoomorfizmų reikšmėmis². Pavyzdžiui, kontekste *Asile tu, lapausi* A. Gric. dominuoja afektyvinė reikšmė, t. y. čia pirmiausia išreiškiamas niekinamasis kalbėtojo požiūris į kvilais pasielgusį žmogų.

Taigi semantiniame zoomorfizmų turinyje išryškėja du planai: ekspresyvusis, pasireiškęs zoomorfizmų konotatyvinėse reikšmėse, ir emocionalusis, pasireiškęs jų afektyvinėse reikšmėse.

Zoomorfizmų semantinio turinio realizavimo formos paprastai būna metafora ir palyginimas.

2.0. Zoomorfizmų semantinė struktūra sąlygoja trejopus sisteminius santykius tiek tarp atskirų vieno ir to paties zoomorfizmo reikšmių, tiek tarp visų lietuvių kalbos zoomorfizmų, būtent: hierarchinius, asociatyvinius ir asociatyvinius-hie-

¹ Dėl termino *zoomorfizmas* žr. Гутман Е. А., Литвин Ф. А., Черемисина М. И. Сопоставительный анализ зооморфных характеристик (на материале русского, английского и французского языков) // Национально-культурная специфика речевого поведения. М., 1977. С. 147–165.

² Plačiau apie konotatyvinę ir afektyvinę reikšmę žr. Leech G. *Semantics*. Aylesbury, 1976. P. 14–18.

rarchinius. Zoomorfizmų semantinis turinys leidžia atskleisti asociatyvinius ir asociatyvinius-hierarchinius, o to turinio realizavimo formos – iš dalies hierarchinius sisteminius santykius.

2.1. Vieno ir to paties zoomorfizmo reikšmės susidėsto pagal tam tikrą hierarchiją, ypač išryškėja centrinės ir periferinės uzualinės ir okazinės reikšmės. Pavyzdžiui, galima palyginti uzualinę centrinę žodžio *lapė* reikšmę „gudrus“, jo periferinę reikšmę „rudas“ ir okazinę „pailgas (apie veidą)“. Tarp uzualinių centrinių reikšmių taip pat pastebima hierarchija: vienos centrinės reikšmės laikytinos pagrindinėmis arba simbolinėmis, kitos – antrinėmis. Galima palyginti žodžio *lapė* simbolines reikšmes „gudrus“, „klastingas“ ir jo antrinę uzualinę reikšmę „veidmainis“.

Kaip jau buvo minėta, hierarchinius sisteminius santykius iš dalies atskleidžia formalioji semantinės struktūros pusė; reikšmės realizavimo forma dažnai lemia tos reikšmės vietą ir vaidmenį visoje zoomorfizmo semantinėje struktūroje. Todėl galima manyti, kad zoomorfinė reikšmė bus centrinė, jei ji kalboje realizuojama metafora arba frazeologiniu palyginimu, kuris gali būti lengvai transformuojamas į metaforą, pvz.: *kvaila kaip višta* transformuojamas į *višta*, *protas kaip vištos* transformuojamas į *vištprotė* ir panašiai. Zoomorfinė reikšmė laikytina periferine, jei ji realizuojama kalboje tik frazeologiniu palyginimu, kurio negalima transformuoti į metaforą. Pavyzdžiui, žodžio *šuo* reikšmė „sušalęs“ yra periferinė, nes ji realizuojama tik frazeologiniu palyginimu *sušalęs kaip šuo*, kuris negali būti transformuotas į metaforą *šuo „sušalęs žmogus“.

2.2. Tarp zoomorfizmo reikšmių paprastai galima išvelgti tam tikrus asociatyvinius ryšius; savo turiniu dažnai viena reikšmė sąlygoja ar implikuoja kitą. Pavyzdžiui, žodis *karvė*, šalia reikšmių „storas“, „didelis“, turi su jomis susijusią reikšmę „nerangus“. Analogiški ryšiai yra tarp žodžio *žvirblis* reikšmių „jaunas“ ir „judrus (gyvas)“; žodžių *ožka*, *stirna* reikšmių „ilgakoję“ ir „greita“; tarp žodžio *paršelis* reikšmių „jaunas“ ir „išdykęs“; tarp žodžio *pelė* reikšmių „tylus“, „ramus“ ir „bailus“; žodžio *skruzdėlė* reikšmių „darbštus“ ir „greitas“.

Panašius asociatyvinius ryšius galima nustatyti tarp reikšmių tų zoomorfizmų, kuriais apibūdinamas žmogaus sudėjimas, jėga, sveikata, judrumas, darbštumas ir darbingumas, nurodomas jo amžius. Pavyzdžiui, *bimbalu* vadinamas žmogus yra paaugęs ir todėl galėtų būti darbingas, bet tam trukdo jo rambumas, lėtumas ir tingumas; lyginamas su meška žmogus yra stambus, stiprus, tačiau dėl savo apkūnumo ir stambumo yra nejudrus ir linkęs į tinginystę. Lyginamas su kėkštu žmogus yra lietas, silpnas, nesveikas ir nedarbininkas, be to, nejudrus ir linkęs į tinginystę.

2.3. Semantinėje zoomorfizmo struktūroje nustatomi ir asociatyviniai-hierarchiniai santykiai, kai dominuojanti sema asociatyviai jungia visas arba beveik visas to zoomorfizmo reikšmes. Pavyzdžiui, sema MAŽAS jungia šias žodžio *žiogas* reikš-

mes: „menkas“, „žemas“, „liesas“, „silpnas“ ir „kvailas“ (t. y. menko proto); se-
ma DIDELIS jungia kai kurias žodžio *arklys* reikšmes, būtent: „didelis“, „stiprus“
ir „sveikas“; tokias žodžio *meška* reikšmes, kaip: „storas“, „didelis“, „stiprus“,
„plaukuotas“; žodžio *briedis* reikšmes „didelis“, „stiprus“, „storas“ ir panašiai.

3.1. Tarp visų lietuvių kalbos zoomorfizmų taip pat egzistuoja minėtieji siste-
miniai santykiai. Apdorojus zoomorfine medžiagą³ statistiškai, galima nustatyti
zoomorfizmų paplitimo lietuvių kalboje hierarchiją; vieni jų plačiai kalboje paplitę
ir priklauso zoomorfizmų leksinės-semantinės grupės centrui (*avinas, asilas, arklys,*
varna), kiti – pažįstami tik tam tikrų dialektų atstovams ir priklauso šios leksinės-
semantinės grupės periferijai (*bimbalas, kuisis, katinas*). Minėtosios grupės centrui
priklausančiam zoomorfizmai taip pat pasiskirsto hierarchiškai, pavyzdžiui, kalboje do-
minuoja *varna* (95%), o ne *vařnas* (36%), *viřta* (95%), o ne *žąsis* (57%), *viřčiukas*
(92%), o ne *žąsiukas* (34%) ir t. t.

3.2. Pagal reikšmių asociacijas zoomorfizmai sueina į semantines opozicijas ir
sudaro koreliatyvines grupes tų opozicijų viduje. Pavyzdžiui, storumą apibūdinan-
tys zoomorfizmai *barsukas, bulius, dramblys, erkė, jautis, kalakutas, kiaulė, meška*
ir *voras* sudaro opoziciją liesumą apibūdinantiems zoomorfizmomams *kėkřtas, kuosa,*
silkė, stirna, řarka, vanagas, varna, varnas. Pagal diferencinius požymius TIK VY-
RUI, VYRUI IR MOTERIAI minėtieji zoomorfizmai koreliuoja taip: „storas
vyras“ – *barsukas, bulius* : „liesas vyras“ – *vanagas, varnas*; „stori (vyras ar mo-
teris)“ – *dramblys, jautis, kiaulė, meška* : : „liesi (vyras ar moteris)“ – *kėkřtas,*
silkė, stirna. Tik vien moteriai taikomi zoomorfizmai lieka izoliuoti: *kuosa, řarka*
ir *varna* apibūdina liesą moterį.

Skirtingi zoomorfizmai jungiasi ir į sinonimines grupes, turinčias bendrą turi-
nio elementą. Pavyzdžiui, *asilas, avinas, avis, viřta* apibūdina žmogaus kvailumą, *ežys,*
šeřkas, řirřė, řuo, vapsva, vilkas – žmogaus piktumą, *kiřkis, stirna, voverė, žebenķ-*
tis – greitumą ir t. t.

3.3. Tokiose sinoniminėse grupėse paprastai dominuoja vienas ar keli zoomor-
fizmai, o visi likusieji atsiranda žemesnėse tos hierarchijos pakopose. Pavyzdžiui,
keturi zoomorfizmai *asilas, avinas, avis* ir *viřta* dominuoja sinoniminėje grupėje
„kvailas“, o likusieji devyni *apuokas, avinėlis, beždžionė, gaidys, kuosa, ožka, pelėda,*
žiogas ir *žvirblis* sudaro šios grupės periferiją.

Asociatyviniai-hierarchiniai santykiai konstatuojami ne tik sinoniminėse grupėse,
bet ir tarp visų lietuvių kalbos zoomorfizmų. Sugrupavus lietuvių kalbos zoomorfiz-
mus pagal sutampančių reikšmių skaičių ir intensyvumą, t. y. pagal jų reikšmių po-

³ Medžiaga rinkta iš DLKŽ, LKŽ ir jo kartotekos, lietuvių grožinės literatūros. Taip pat pa-
sinaudota informantų pateiktais duomenimis.

ziciją vieno ir to paties zoomorfizmo semantinėje struktūroje, nustatomas nenutrūkstamas, laipsniškas ir tolygus ryšys tarp visų lietuvių kalbos zoomorfizmu⁴.

Apibendrinant reikia pasakyti, kad zoomorfizmai nėra uždara sistema. Zoomorfizmais remiasi didžioji ekspresyvosios lietuvių kalbos leksikos dalis, ypač veiksmazodžiai, kurių semantiniame turinyje atsekami implicitiniai palyginimai su vienu ar kitu zoomorfizmu, pavyzdžiui, *Už akių visaip loja* (plg. *kalė* „pletkininkė“), *Kad riaumoją, net baisu klausytis* (plg. *meška* „didelis“, „stiprus“) ir daugelis kitų.

ON SYSTEMATIC CHARACTER OF THE SEMANTIC STRUCTURE OF LITHUANIAN ZOOMORPHISMS

Summary

In the paper an attempt has been made to establish three types of systematic relations, namely, hierarchical, associative and associative-hierarchical, in the semantic structure of Lithuanian zoomorphisms, or animal terms in figurative use.

The above relations exist in the meanings of one and the same zoomorphism as well as among all the zoomorphisms in question. They can be determined by the components of the semantic structure under discussion, i. e. by the content plane and the forms of realization of the content plane in speech.

---

⁴ Plačiau žr. Rosinienė G. Zoomorfinis žmogaus apibūdinimas lietuvių kalboje (psicholingvistinio eksperimento duomenimis) // *Kalbotyra*. 1982. T. 33(1). P. 78–87.